

ФУНКЦІЇ ОРУДНОГО ТАВТОЛОГІЧНОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню функцій орудного тавтологічного в сучасній українській мові у плані виявлення особливостей його лексичної і граматичної семантики та синтаксичних функцій у мовленневих побудовах.

Ключові слова: тавтологія, семантика відмінкової форми, суб'єктивна модальність, адвербіалізація, фразеологізація.

Метою дослідження є з'ясування лексичної і граматичної семантики орудного тавтологічного в неподільних словосполученнях (синтаксичному іменуванні) та особливостей функціонування їх у сучасній українській мові.

Базовим у дослідженні є наукове положення про тісний зв'язок мови і мислення, мови і мовлення, а оскільки мовний (семантичний) зміст у своїй основі є мисленневим, то важливим для аналізу мовних одиниць є і те, що до мисленневого належить і афективний (емоційно-експресивний) аспект змісту (Ш. Баллі, Ж. Вандрієс, О. С. Мельничук, О. В. Бондарко, Г. О. Золотова та ін.).

Поняття **тавтологія** (від гр. *tauto* — те саме і *logos* — слово) трактовують як мимовільне або умисне дублювання елементів висловлення (формальне чи смислове) [7, с. 713]. Стосовно орудного тавтологічного цей термін використано як умисне дублювання слів спільного кореня, що збігається з поняттям **редуплікація**: «повтор звука, афікса, кореня, основи, усього слова як способу утворення нових слів, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій або вираження граматичних значень» [10; с. 507–508].

За словами О. В. Бондарка, уже на рівні словоформ простежується функційний потенціал кожної з них, що проектується на вислів і мовлення в цілому, куди входить і потенціал емоційних, експресивних, стилістичних структурних функцій [1, с. 352].

Лексичне значення слова як форми узагальненого відображення дійсності конкретизується в актах мовлення, де комплексне поєднання

поняттєвої віднесеності (власне семантичний аспект змісту), його парадигматичні характеристики і синтаксичне призначення можуть спрощуватися або ускладнюватися, змінюватися у процесі морфологічної й семантичної транспозиції, фразеологізації, синтаксичної деривації. З позиції пізнання синтаксичних змін особливий науковий інтерес становлять неподільні словосполучення різних структурних типів, зокрема утворювані дієсловом та іменними словами, прислівником у сполученні з відмінковою формою орудного тавтологічного (далі ОТ).

У сучасній українській мові наявні стійкі (фразеологічні) словосполучення кількох давніх моделей. Найбільш продуктивна із тих, що збереглися і в інших слов'янських мовах, і в деяких неслов'янських, у сучасній українській мові є модель словосполучення «дієслово + форма орудного відмінка іменника того самого кореня»: *богом божитися, валом валити, гоном гонити, поїдом їсти, ридма ридати, ходором (ходуном) ходити* та ін.

ОТ віддавна характеризував дію зі значеннями: швидко переміщуватися (*бігом бігти*), «дуже сильно» (*болем боліти, криком кричати, кипом кипіти*), «виявлятися великою масою» (*роєм роїтися*), «інтенсивність» (*ливнем лити, плавом пливти, гоном гонити*), «довго перебувати в одному положенні» (*лежнем лежати, сиднем сидіти*), «міру вияву дії, стану» (*пропасти пропадом*), «емоційно-оцінний психічний стан особи» (*дивом дивуватися, горем горювати*) та ін.

О. О. Потебня форму орудного відмінка в таких словосполученнях визначив терміном **орудний посилення**. Характеризуючи функцію ОТ у таких та інших моделях словосполучень як посилювальну, зазначив «*въжделани~мь зѣло въждалахъ*», «*и без зѣло значило бы лишь сильно пожелал, как и разболѣси болѣзнию*» Новг.1, 65. значит: *очень сильно заболел*» [6, с. 475].

Дослідники відмінків ОТ розглядають як **власне способу дії** (Я. Лось — у польській мові, Р. Мразек — у російській мові) або як **різновид способу дії** (К. І. Ходова — у старослов'янській мові). В українській мові Є. Тимченко ОТ характеризував як **орудний об'єкта**. У нашому трактуванні ОТ — це різновид орудного способу дії, що сформувався на основі центрального значення — інструментального (знаряддя і засобу дії) [5, с. 28–42].

Давні словосполучення з ОТ у сучасній українській мові — це фразеологізовані звороти, в яких об'єктна функція уступила місце функції адвербіальної характеристики дієслівного предиката. Наприклад, фразеологізм *ходором (ходуном) ходити*, в українських словниках зафіксовано з двома значеннями:

1) дуже сильно трясистись, здригатися (про предмет): *Спідні щелепи ходили в нього [Івана] ходором, він увесь трусився* (П. Гр., II, 409–410). *Ми всі вийшли в коридор, який ходив ходуном від тисняви і гамору* (Чаб., 94);

2) відчувати сильний головний біль (запаморочення): *Голова ходором ходить, як почнеш міркувати та метикувати* (І. Нечуй-Левицький); [Пилипко] *почув наче щось стрільнуло в нього, голова ходором заходила, посипались іскорки з очей* (Панас Мирний) [11, Т. VI, с. 347, с. 379].

У процесі фразеологізації словосполучення іменна форма ОТ поступово адвербіалізувалася і перейшла у прислівник, хоча прислівники, утворені шляхом адвербіалізації цієї форми, функціують у сучасній українській мові і як відмінкові парадигматичні об'єктні форми іменника (*Вона захопитися бігом, Ця згадка, обзивається бодем у серці*). Процес адвербіалізації відмінкової форми ОТ сприяв закріпленню за дієслівними словосполученнями нового (фразеологічного) значення. Наприклад, *поїдом їсти* означає «створити нестерпні умови для когонебудь;» *валом валити* — «іти (сунути) суцільною, великою масою».

Неподільні фразеологічні словосполучення цієї моделі властиві насамперед розмовному та художньому стилям мови. Наприклад, *Ані слихом слухати, ані видом видати* (Номис); *Ой, мене ж ти покинув горем горювать* (Укр. нар. пісня). — *Де Уляна ділася, зникла з очей? Пропадом пропала! Уляно!* (К. Гордієнко); *Їхній завсідній нікуди не поспішав і сидітиме сиднем над кавою до пізнього вечора* (В. Логвиненко).

У сучасній українській мові як жива модель стійкого словосполучення з ОТ функціює частіше при синонімічних (іншого кореня): дієсловах *бігом бігти* — *кинутись бігом (бігцем); мигнути мигцем* — *зиркнути мигцем; клекотом клекотіти* — *озиватися клекотом, полум'ям палати* — *горіти полум'ям, вогнем палати; зашморгнути зашморгом* — *зав'язати зашморгом*.

У словосполученнях із дієсловом іншого кореня розвинулося значення якісної характеристики дії, де інтенсивність не завжди відзначена. Причому ОТ іменника в такій моделі адвербіалізувався і сприймається як прислівник (*бігцем, мигцем, клетотом, зашморгом, прожогом, підстрибом*). Виражаючи якісну ознаку дії, такі прислівники вербалізують граматичні значення функційно-семантичних категорій кількості, міри, інтенсивності тощо: *Мотоцикл летить, аж підстрибом іде* (О. Гончар), *Зоя вибігла прожогом перед хату* (М. Коцюбинський).

Коло семантичних зв'язків таких прислівників обмежене, оскільки вони виражають єдиний для фразеологічного словосполучення зміст. Деякому ж збереженню предметного значення ОТ сприяє уведення атрибутивного слова, яке виражає якісно-обставинну характеристику дієслівного предиката. Пор.: *кинути кивком і киннути легким кивком голови (привітати); цвісти квітом і цвісти білим цвітом (цвісти пишином квітом)*.

Уведення атрибутивного елемента нівелює значення посилення дії, оскільки смислове навантаження переміщується на атрибут, а предметне значення іменника затушовується, заступаючись значенням ознаки.

На базі таких вторинних моделей поширені фразеологізовані словосполучення, які виражають фізичний і психічний стан особи у функції якісної характеристики: *спати сном праведника, судити судом правим, заздрити чорною заздрістю, голосити пискливим голосом, кашляти сухим кашлем, хворіти дивною хворобою, умерти своєю смертю*. Словосполучення цієї моделі, як і первинної (без атрибута), властиві всім слов'янським мовам [6 с. 117–118]. У сучасній українській мові модель з ОТ при синонімічному дієслові досить продуктивна, що пояснюється деякою аналогією до вживання орудного у функції об'єкта: *митися милом, гратися іграшкою, косити косою, угноїти гноєм*. **Наприклад:** *Витягла з печі гарбуз, що парував смачною парою* (К. Гордієнко), але: *Гарбуз пухкав смачною парою*.

Крім названих моделей, у сучасній українській мові функціонують стійкі словосполучення з ОТ, утворені за моделями, що займають позицію іменного складеного присудка: 1) «іменник + ОТ»: *бандит бандитом, злодюга злодюгою, красуня красунею, герой героєм, голяк*

голяком, молодець молодцем. Наприклад: — /Вистижили шпигуна/ З Омельяном Безкорвайним?! — *недовіжливо перепитав Хворостенко*. — *Та він же бандит бандитом*. (М. Стельмах); Чудно було Жені: *сухар сухарем, а ладен зняти медсестру з чергування за одну єдину неточність у відповіді* (Ю. Шовкопляс); 2) «прикметник + ОТ»: *чужим чужий, блідий блідим; голим голий*). Наприклад: *Як же нам дізнатися про домашнє життя Раї? Півроку вона в нас, а чужа чужою* (П. Автомонов); 3) «займенник, прислівник + ОТ»: *Де ти, моя стежина? Одним одна, одним одна біля воріт* (А. Малишко); *Давним давно було, було та загуло* (Нар. тв).

Негативну (рідше позитивну) характеристику особи здатні виражати також тавтологічні сполучення слів, що позначають тварин, інших істот, які символізують особливості характеру, вдачу тощо.: *баран бараном, осел ослом, свиня свинею, теля телям, ягня ягням* та ін. Словосполучення цієї моделі схожі з прийменниково-іменниковими словосполученнями типу *красуня з красунь, бандит із бандитів, герої із героїв, пан паном — пан над панами*. Пор., наприклад, *Наш сусід ходить* та *Сядемо вкупочці тут під калиною, І над панами я пан* (М. Старицький). У першому реченні висловлена якісна характеристика особи, у другому — позитивна оцінка стану особи, що відображає розшарування суспільства епохи феодалізму, коли життя пана сприймалося як найвищий соціальний стан людини; метафорично позначено психічний стан ліричного героя, в оцінному вияві як найвищого задоволення в своїх почуттях. Оскільки усталені словосполучення з ОТ займають позицію предиката якості, то передбачувана оцінка на основі порівняння тут нівелюється, замість неї нашаровується значення інтенсивності (градації), вияву якісної характеристики особи. Тому словосполучення з ОТ цієї моделі хоча і виявляють синонімічні зв'язки з орудним порівнянням (як із іншими засобами його вираження), проте мають свою специфіку. Як зауважив у свій час О. О. Потєбня, значення посилення ознаки у подвоєному іменнику міститься в його власному обсязі і не протиставлене нічому [6, с. 453]

Гіперболізоване порівняння можливе, якщо словосполучення посідає позицію предиката і має метафоричне значення (*теля телям — як теля, корова коровою — як корова, півень півнем — як той*

півень). Часткове зближення семантики цих двох моделей розрізняє їх відтінком гіперболізації. Відмінність між тавтологічними і порівняльними конструкціями здебільшого помітна, коли йдеться про якісну характеристику предметності типу просторічних виразів: *вода водою* (*Це вино? Вода водою*), *пісок піском* (*Ну й дорога — пісок піском*). Просторічність характерна і для зворотів, у яких значення посилення ознаки передає займенник **сам**. *Борщ — сама за себе вода, холодець — самі за себе кістки*. Емоційно-експресивне значення таких тавтологічних зворотів є основою для вираження не лише якісної характеристики предмета, а й ступеня інтенсивності ознаки.

Тавтологічну конотацію іменника варто відрізнити від контамінації спільнокореневих форм слів зі значенням винятковості за певною ознакою. Наприклад, *Трактор — трактором, машина — машиною — честь і хвала тракторові й усякій машині, а кінь — конем, і коневі належить і належатиме почесне місце і в господарських наших справах, і в оборонних* (Остап Вишня). Ці тавтологічні контамінації слів відрізняються функцією: форми називного відмінка посідають позицію суб'єкта (підмета), а форма ОТ — позицію предиката (присудка). У наведеному складному реченні з погляду комунікативного вони є темою (перші два), а семантичним компонентом є *кінь — конем* (на основі вираження зіставно-протиставних відношень).

Отже, словосполучення з ОТ синтаксично можуть експлікувати функційно-семантичні значення посилення, інтенсивності, градації, нарощувані на семантику дієслів як вторинні, закріплені за певними моделями. Типізація граматичних значень посилення і способів їхнього вираження в аналізованих словосполученнях пов'язана з типізацією в мисленні комунікативних ситуацій і прагматичною настановою суб'єкта висловлення та його модальністю.

Неподільні словосполучення з ОТ у сучасній українській мові зберігають сліди давньої функції посилення дії у фразеологічних одиницях, що займають позицію предиката (переважно з ущільненим метафоричним значенням якісної характеристика особи, меншою мірою — предмета).

У плані історичних змін у функціях розглянутих словосполучень помітний поступовий розвиток моделей з ОТ, в яких наявне переміщення акценту на якісну характеристику предиката. У функціюванні

От простежується зміна значення орудного об'єкта й у представленні мисленнєвого змісту. Розглядані моделі словосполучень у сучасній українській мові входять до системи стилістичних засобів вираження категорійної семантики статуюальних компонентів речення, тих, що інтерпретують емоції, авторизовану оцінку поряд із прийменниково-відмінковими формами іменника, префіксальними утвореннями дієслів, засобами вираження порівняння та одиницями інших рівнів мови.

Список літератури

1. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики на материале русского языка / А. В. Бондарко // Языки славянской культуры. — М., 2002. — 736 с.
2. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / [Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова]; под общ. ред. д-ра филол. наук Г. А. Золотовой. — М., 2004. — 544 с.
3. Мельничук А. С. О роли мышления в формировании структуры языка / А. С. Мельничук // Язык и мышление. — М.: Наука, 1967. — С. 64–88.
4. Мразек Р. Синтаксис русского творительного / (Структурно-сравнительное исследование). — Praha: Stat. Pedag. naklad — stv, 1964. — 285 с.
5. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення / М. Я. Плющ. — К.: КДПУ, 1978. — 107 с.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — М.: Учпедгиз, 1958 — Т. I–II. — 536 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава: Довкілля — К., 2006, — 716 с.
8. Творительный падеж в славянских языках / под. ред. С. Б. Берштейна. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 379 с.
9. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. Тимченко. — К.: Вид-во Укр. АН, 1926. — 118 с.
10. Українська мова. Енциклопедія/ [ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. — 821 с.
11. Фразеологічний словник української мови: [у 2 кн.]. — К.: Наук. думка, 1993.
12. Los J. Punktacje nazrzednika w jezyku polskim / J. Los. — Т. II. — S. XXV.

ABLATIVE TAUTOLOGICAL FUNCTIONS IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

In the article stable word combinations with tautological instrumental case, features of their lexical and grammatical semantics and functioning in the modern Ukrainian language are explored. Combinations of verbs with ablative noun forms of the same root (like бізmu бігом, ридма ридamu) are analyzed. They have been changed and at present operate as phraseological turnovers which lost object meaning and replace it with function of adverbial characteristics of predicate verb — strengthening of action. Object meaning can be saved to some extent by application of attribution component to the tautological combination.

On the basis of these structures secondary models for qualitative action characteristics expressing are formed. Tautological contamination of nouns cases forms is observed in models of word combinations as special syntactic kinds of nomination that express the intensity as a positive or negative characteristics of a person or an object. Stable word combinations of various models as exponents of categorial semantics of strengthening, intensifying of a feature reflect the focus on the typeforming in comprehension of communicative situations and speaker's pragmatic goal: the affective (emotional and expressive) aspect is added to the speech — content orientation on the recipient/

Keywords: tautology, semantics case forms, subjective modality, adverbialization, frazeolhizatsiya.

Матеріал надійшов 18.04.2016